

آیات بینات (الآیات البینات)

رساله‌ای در رد دهریون:

نیچریان و دیگر پیروان نظریه ماء، تکامل طبیعی

تألیف عالم ربانی:

محمد حسین حسینی حائری مشهور به شهسود استانی

با پیشگفتار و ویرایش

کامران امیر ارجمند

شهرستانی، محمدحسین بن محمدعلی، ۱۲۵۵-۱۳۱۵ ق.	
آیات بینات: رساله‌ای در رد دهریون نیجریان و دیگر پیروان نظریه‌های تکامل طبیعی = آیات البینات / تألیف محمدحسین حسینی حائری مشهور به شهرستانی؛ با پیشگفتار و ویرایش: کامران امیرارجمند - تهران: نشر ثالث، ۱۳۹۵.	
۱۵۲ ص.	
ISBN 978-600-405-121-7	شابک ۹۷۸-۶۰۰-۴۰۵-۱۲۱-۷
God (Islam) - proof	نفا (اسلام) - اثبات
tawhid (unity of God) - Qur'anic teaching	وحدا - جنبه‌های قرآنی
materialism	ماتریالیسم
naturalism	طبیعت‌گرایی
Islam and materialism	اسلام و ماتریالیسم
resurrection - history of doctrines	رستاخیز - تاریخ عقاید
resurrection (Islam)	معاد
۲۹۷/۴۲	BP ۲۱۷/۲ / ۸۷۷۹

دفتر مرکزی: خیابان کریمخان زند/ بین ایرج مهر و ماهشبه / پ ۱۵۰ / طبقه چهارم / تلفن: ۸۸۳۰۲۴۳۷

فروشگاه: خیابان کریمخان زند / بین ایرانش رو و ماهشبه / پ ۱۴۸ / تلفن: ۸۸۳۲۵۳۷۶-۷

■ آیات بینات: رساله‌ای در رد دهریون نیجریان و دیگر پیروان نظریه‌های تکامل طبیعی

● محمدحسین بن محمدعلی شهرستانی ● ویرایش: کامران امیرارجمند ● ناشر: نشر ثالث

● مجموعه دین و عرفان

● چاپ اول: ۱۳۹۶ / ۳۳۰ نسخه

● لیتوگرافی چاپ و صحافی: چاپخانه دیجیتال کسری

● کلیه حقوق محفوظ و متعلق به نشر ثالث است

ISBN 978-600-405-121-7

● شابک ۹۷۸-۶۰۰-۴۰۵-۱۲۱-۷

پست الکترونیکی: salesspub@gmail.com

● سایت اینترنتی: www.salesspublication.com

● قیمت: ۲۰۰۰ تومان

فهرست

۷	پیشگفتار
۱۱	زندگی و آثار و عرف
۱۴	ملاحظات روش‌شناسی
۲۱	روش تصحیح
۴۵	باب اول: در اثبات واجب‌الوجود بالذات به رهان لقی و توحید آن
۴۵	فصل اول: در اثبات وجود واجب و بیان آن بر وجه اختصار
۴۷	فصل دوم: در اثبات توحید واجب‌الوجود بالذات
۴۹	فصل سوم: در اثبات صانع قدیم قدیر از حدوث عدم
۵۹	باب دوم: در اثبات صانع قادر مختار حکیم
۶۸	فصل دوم: در عجایب خلق حیوانات بر سبیل اجمال
۷۳	فصل سیم: در عجایب اسرار خلقت نباتات و خواص و منافع آن
۷۷	فصل چهارم: در عجایب خلقت معادن اسرار و منافع و فواید و خواص آن
۸۰	فصل پنجم: در عجایب فواید عناصر اربعه
۸۴	فصل ششم: در عجایب خلق باران و برف و تگرگ و...
	فصل هفتم: در عجایب خلق آسمان و زمین و ثوابت و ستار و زمان
۸۶	از سال و ماه و روز و شب و فصول اربعه و فواید آن

فصل هشتم: در سایر حوادث روزگار و تغییرات و تبدلات و نوازل از موت و حیات و پیروی و فقر و غنی و صحت و مرض و نوم و یقظه و عزت و ذلت و جوع و عطش و خرابی و آبادی و گرانی و قحطی و ارزانی و امثال آن
 فصل نهم: در ملاحظه وقایع سابقه که به تواتر رسیده که
 هر یک حاکی از وجود حاکم قاهر است فضلا از مجموع آن
 فصل دهم: در ملاحظه اموری که کاشفند از وجود قادر مختار

۹۳

۱۰۶

۱۱۷

۱۲۱

۱۲۵

۱۲۹

۱۳۳

۱۳۳

۱۴۱

۱۴۷

باب سیم: در برهان فطری

باب چهارم: در ببات مطلب از اتفاق عقلا در تمام اعصار و امصار

باب پنجم: در اثبات مطلب از انتظام هیئت اجتماعی

خاتمه: و در آن سه مطلب است

مطلب اول

مطلب دوم

مطلب سوم

پیشگفتار

کتابی که در دست دارید، قدیمیترین اثری است که توسط یک مرجع تقلید شیعه در رد ماتریالیسم و نظریه‌های تکامل طبیعی غربی قرن ۱۳ هجری ۱۹۱ میلادی نگاشته و منتشر شده است. بدین خاطر این کتاب از اهمیت ویژه‌ای برای تدوین تاریخ فرهنگ و علم در ایران و در قلمروی زبان فارسی برخوردار است.

با تأسیس دارالفنون توان فرهنگی ایران برای دستیابی به نظریه‌های علمی غرب قوت گرفت. کتابهای علمی زیادی به زبانهای اروپایی به ایران آورده شد و معلمان اروپایی خود به تهیه جزواتی برای تعلیم در دارالفنون اقدام کردند. همچنین دانشجویانی که به اروپا گسیل شده بودند پس از بازگشت یا مستقیماً به گسترش این نظریه‌ها پرداختند و یا اینکه عامل اشاعه و فراگیری زبانهای اروپایی شدند که به نوبه خود دستیابی به منابع علمی غربی را میسر می‌کرد. از طریق همسایگان آن زمان ایران به خصوص هند و ترکیه عثمانی و ولایات تابع آن، عراق و شام و مصر نیز انتقال این نظریه‌ها به ایران صورت می‌گرفت. بدین سان افکار و نظریه‌های

علمی غربی در نیمه دوم قرن ۱۳ هجری (۱۹ میلادی) در ایران تا حدودی نمادینه شد. البته هنوز در این زمینه تحقیقات جامعی به عمل نیامده است و جزئیات ناشناخته مانده‌اند. با این حال می‌توان گفت که از جمله علومی که در ایران در ابتدا مطرح شدند علم هیئت و علم طب بود. علومی بودند که کاربرد نظامی داشتند مثل «علم توپخانه».

ماتریالیسم و نظریه‌های اروپایی تکامل طبیعی هم به ایران رسید و طوفان فکری پدید آورد. نظریه‌های تکامل طبیعی در اروپا از اوایل قرن ۱۹م تا ۱۳هـ تداوم داشت و لامارک^۱ و دیگران و بعد داروین^۲ تدوین شدند. این نظریه‌ها طرفداران و مخالفان فراوانی پیدا کردند و مناقشات بی‌شماری را در پی داشتند، نه تنها در غرب بلکه در سایر نقاط عالم. این بحث‌ها هنوز هم در چارچوب علمی اخلاقی و دینی ادامه دارند. محمد تقی خان انصاری کاشانی در سال ۱۲۹۷/۱۸۷۰م کتابی با اقتباس از منابع اروپایی تألیف کرد به نام جانورنامه. فریبون آدمیت این کتاب را به عنوان مطرح کننده نظریه تکامل داروین می‌شناساند.^۳ پس از وی تعداد زیادی از فرهیخته‌گان نیز آن گفته را تکرار کرده‌اند، شاید بدون آنکه این کتاب را از نزدیک بررسی کرده باشند. حال آنکه در این کتاب نام داروین ذکر نشده است و متن آن نیز در بر گیرنده آرای که در همه تمایز نظریه داروین در مقابل پیشینیان وی را نشان دهد، نیست. در عنوان مثال در این کتاب هیچ اشاره‌ای به اصل تنازع بقا و انتخاب طبیعی نشده است. بنابراین نمی‌توان و نباید جانورنامه را تبیین آرای داروین دانست. بررسی این کتاب مشخص می‌کند که آن بر پایه نظریه تکامل لامارک بوده است.

۱. Jean-Baptiste de Lamarck ۱۷۴۴-۱۸۲۹.

۲. Charles Darwin ۱۸۰۹-۱۸۸۲.

۳. رجوع شود به اندیشه‌های ترقی در حکومت قانون، تهران ۱۳۵۱، ص ۲۴.

با اضافاتی که به تحقیقات و دسته بندی جانوران توسط ژرژ کوویه و دیگران در اوایل تا نیمه قرن ۱۹ برمی گردد.^۱ در ضمن نویسنده نیز در مواقعی نظرات و تعبیر خودش را نیز در متن می آورد. بخش آخر کتاب نیز به جانوران زهردار ایران اختصاص دارد، که از تحقیقات خود نویسنده است.

ورود نظریه داروین به ایران از طریق ولایات همسایه به احتمال زیاد در و حله اول عمدتاً ازدو سو صورت گرفته است: یکی از شرق از جانب هند و دیگری از غرب پس از درج مقالات و بحث های متعددی در مورد نظر "کامل طبیعی به ویژه عقاید داروین از سال ۱۸۷۷ به بعد در مجله /مقتطفه/، که در ابتدا در بیروت چاپ می شد.^۲ در هند شیوع این افکار به متجددین در آن سرزمین به ویژه به سیر احمد خان نسبت داده می شود. طرفداران این افکار، به خصوص پیروان ماتریالیسم و نظریه های تکامل طبیعی، از طرف مخالفان به نیچری^۳ موصوف شدند. ورود و انتشار این نظریه ها در ایران و مناجات مجبور عکس العمل هایی از جانب علماء و سایر صاحب نظران برانگیخت. تقریباً همزمان دو رساله از طرف زعمای مسلمانان به زبان فارسی در هند چاپ شد. اولین مکتوب رساله جمال الدین اسدآبادی معروف به افغانی در رد نیچریه بود که با عنوان «حقیقت مذهب نیچری و بیان حیل بیبریان» در ۱۲۹۸ قمری ۱۸۸۱ م در حیدرآباد دکن چاپ شد. در این کتاب جمال الدین به

۱. اخیراً آقای عرفان خسروی مقاله ای در همایش «رویارویی علم قدیم و جدید در عصر قاجار» در پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران عرضه کردند که در آن به نتایج مشابیهی رسیده اند.

۲. برای اطلاع از بحث های منتشر شده در /المقتطف/ ر.ج: صفحه ۴۱۵ به بعد.

۳. این صفت ترکیبی از واژه انگلیسی نیچر (nature)، به معنای طبیعت، و یای نسبت است.

اجمال نظریه‌هایی که به نیچریان منتسب می‌کند را نقل و رد می‌کند، اکثراً بدون اینکه اطلاعاتی در باره منشاء و پدیدآورندگان آنها به دست دهد. این نظریه‌ها که جمال‌الدین آنها را در تزهایی خلاصه می‌کند ریشه در ماتریالیسم اروپای قرن نوزده دارند ولی به سادگی نمی‌توان منشاء آنها را بازبایی کرد. آنها طیف وسیعی را تشکیل می‌دهند که به احتمال قوی شامل اندیشه‌های برگرفته از ماتریالیسم مکانیکی لودویک بوشنر^۱ و تنزیری^۲ های کامل اجتماعی اسپنسر^۳ و شاید مارکس باشد. از سوی دیگر جمال‌الدین به نقل آنچه خود به داروین نسبت می‌دهد، می‌پردازد. بررسی رساله جمال‌الدین اسدآبادی در اینجا ضروری نیست، و تنها از جهت مقایسه با کتاب *آیات بینات* نگاهی کوتاه به آن می‌اندازیم.

کتاب *آیات بینات* با فاصله چند ماه پس از انتشار رساله جمال‌الدین اسدآبادی، در ۱۲ ربیع الثانی ۱۲۹۰ هجری قمری پایان یافت و سپس در لاهور چاپ شد. نویسنده آن، عثم ربانی محمدحسین حائری شهرستانی در ابتدای کتاب بیان می‌کند که آنرا بناء بر درخواست عده‌ای از «صلحای آن نواحی»، نگاشته است. (ص ۸) به نظر نمی‌رسد که شهرستانی رساله اسدآبادی را در هنگام نگارش *آیات بینات* دیده باشد چون در کتاب اشاره‌ای به آن نیست. به علاوه هیچیک از اندیشه‌های ماتریالیسم که اسدآبادی به آنها پرداخته، توسط شهرستانی به طور اخص بررسی نشده است. همانطور که در پایین به آن اشاره خواهد شد، استدلالات شهرستانی کلی و فلسفی و کلامی است. نکته‌ای که بایست بدان توجه شود اینست که در هر دو نوشته بحث بیشتر در رابطه با رد کلیات نظریات نیچریان است تا بر سر جزئیات آن. ممکن است گمان برده شود

که آیات بیانات نه برای ایرانیان، بلکه برای مسلمانان آن زمان هند نوشته شده است. ولی مطالبی در کتاب است، نظیر اشاره به آزمایشات میرزا ملکم خان، که احیاناً برای آموزش شاگردان در دارالفنون انجام می‌داد، که نشان می‌دهد مسلماً مخاطب ایرانیان هم بوده‌اند، چه آزمایشات میرزا ملکم خان نمی‌توانسته برای اهالی آن زمان هند شناخته شده بوده باشد (ص ۴۰) و همچنین اشاره به سفر ناصرالدین شاه قاجار به اروپا و گزارشات وی درباره پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیکی آن دیار (حان ۱) نشان می‌دهد که مخاطب ایرانیان نیز باید بوده باشند که می‌توانستند برنامه ناصرالدین شاه دسترسی داشته باشند.

در زیر پس از معرفی کوتاه مؤلف و آثار دیگر شهرستانی به اجمال به بررسی کتاب آیات بیانات و روش‌شناسی آن می‌پردازیم.

زندگی و آثار مؤلف

محمدحسین فرزند محمدعلی مرعشی شهرستانی در ۱۵ شوال ۱۲۵۵ق در شهر کرمانشاه به دنیا آمد. در نوجوانی برای فراآموزی علوم دینی به کربلا رفت. پدرش محمدعلی مرعشی یکی از مجتهدانی بود که در آن هنگام در کربلا تدریس می‌کرد. وی ابتدا در آنجا پدر به آموختن علوم دینی پرداخت و در سال ۱۲۸۲ ق از پدرش اجازه اجازت دریافت کرد، ولی باز در آن حوزه به تحصیل معلومات فقهی ادامه داد و نهایتاً در سال ۱۲۸۷ق به کسب اجازه اجازت از آیه الله حسین فاضل اردستانی نایب‌الدین و خود نیز به مدرسین آن حوزه پیوست. پس از مرگ استاد ریاست دینی و کرسی درس به وی رسید^۱. وی مدتی در مشهد و بعد در تهران اقامت

۱. سپهری اردکانی، علی: تاریخ اردکان، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۲۶. به نقل از ویکی فقه، دانشنامه حوزوی.

جست. در تهران مورد احترام ملا علی کنی قرار گرفت و پس از فوت وی در سال ۱۳۰۶ ق به جای او زعامت مردم را به عهده گرفت.^۱ شهرستانی پس از مدتی که در تهران به سر برد مجدداً به کربلا مراجعت کرد و در همانجا در سوم شوال ۱۳۱۵ ق وفات نمود.

مادرش فاطمه دختر آقا احمد کرمانشاهی (بهبهانی) عالم و سیاح معروف بود. شهرستانی در خانواده‌ای رشد کرد که حد اقل از طرف خانواده علمی نظر مساعدی نسبت به علوم و تکنولوژی غرب داشت. پدر بزرگ وی، آقا احمد کرمانشاهی، نوهٔ مجدد نامدار آقا وحید بهبهانی بود که پس از اتمام تحصیل علوم دینی در نجف چندین سال به سیر و سیاحت در ایران، عراق و هند پرداخته بود. اقامت وی در هند در حدود پنج سال، از سال ۱۲۲۰ تا ۱۲۲۵ ق، به طول کشید. وی در آنجا با علماء و دولتمردان آن نواحی و همچنین صاحب منصبان انگلیسی آشنا شد. در کتابش *مرآت الاحوال جهان نما* به شرح مشاهداتش و اطلاعاتی که در آن سفرها بدست آورد، بوی پر دازد و مطالب جامعی راجع به کشور و مردمان هند بیان می‌دهد. *مرآت الاحوال جهان نما* از اولین کتاب‌هایی فارسی است که اطلاعات کافی در باره اوضاع جغرافیایی و سیاسی جهان آن زمان و پیشرفت‌های علمی و اجتماعی اروپاییان به دست می‌دهد و اروپاییان و به خصوص انگلیسی‌ها را به خاطر اقتدار نظامی و فنی و علمیشان و تدبیر در کشورداری تقدیر می‌کند.^۲ در این کتاب آقا احمد کرمانشاهی اجمالاً به شرح هیأت جدید

۱. ستارگان حرم، جلد ۱۶ صفحه ۱۰۵-۱۰۷.

۲. این کتاب تا کنون با سه ویرایش مختلف چاپ شده است: اولین بار در هند با ویراستاری شایسته خان در سال ۱۹۹۱ منتشر شد. در ایران ویرایش اول این کتاب توسط علی دواتی صورت گرفت (چاپ اول ۱۳۷۲) و ویرایش بعدی آن از طرف مؤسسه علامه مجدد وحید بهبهانی در دو جلد به سال ۱۳۷۳ چاپ شد. اولین بار استاد عبدالهادی حائری در کتاب

خورشید مرکزی کوپرنیک نیز می پردازد.^۱ این هیأت برای ایرانیان که در آن زمان عموماً به هیأت بطلمیوسی باور داشتند چالشی بزرگ بود. محمدحسین شهرستانی بدون شک از افق باز پدر بزرگ خود بهره برده و نسبت به دستاوردهای علمی و فنی اروپائیان بی تفاوت نبود. وی همواره به تحصیل علوم و یا نقد آنها می پرداخت. در کنار متون دینی که وی برای ارشاد مسلمین نوشته است، رساله‌های متعددی نیز در باره علم ریاضی و طبیعی نظیر علم هیأت و شیمی یافت می‌شود.^۲ شهرستانی هنگامی که کتاب آیات بینات را نوشت هنوز به صحت هیأت قدیم زمین مرکزی بطلمیوسی معتقد بود. در این کتاب وی نظامهای اخترشناسی خود را بر زمین مرکزی و زمین مرکزی را بطور مختصر بررسی می‌کند و در مقابل این دو، نظام بطلمیوسی را ترجیح می‌دهد، نه به سبب هماهنگی آن با نص قرآن بلکه به جهت دلایلی که وی عقلانی و مسلم می‌پنداشت. اما نکته مهم و راه‌گشایی که محمدحسین شهرستانی مطرح می‌کند این است که با اعتقاد بی‌سند قرآن و احادیث جانب‌داری از هیچ یک از دو نظام را نمی‌کنند به نظر می‌رسد که محمدحسین شهرستانی خود نیز چندی پس از تألیف کتاب آیات بینات نظریه زمین مرکزی کیهان را رها کرده و به اخترشناسی جانب‌داری پیوسته باشد. سراج انصاری در مقدمه ترجمه فارسی کتاب اسلام و هیأت تألیف هیةالدین شهرستانی (۱۳۴۶-۱۲۶۳ ش / ۱۸۸۴-۱۹۶۷م) می‌نویسد که کتاب موائد از محمدحسین شهرستانی «در علم هیئت جدید و تطبیق آن با آیات و

۱- نخستین رویاروییهای اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب (چاپ اول ۱۳۶۷) در فصل هفتم مفصلاً به این کتاب و مؤلفش آقا احمد کرمانشاهی پرداخت.

۲. ر.ک. به: حائری، عبدالهادی: نخستین رویاروییهای اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب (چاپ اول ۱۳۶۷) ص ۶۶۱ به بعد.

۳. ر.ک. مدرس، محمدعلی: ریحانة الادب، ج ۳، ۱۳۲۸ ش، ص ۲۷۳-۲۷۲.

احادیث بهترین تألیفی بوده است که تا قبل از کتاب الهیته و الاسلام اثر هبة الدین شهرستانی که در سال ۱۳۲۷ ق / ۱۲۸۸ ش منتشر شد، در دسترس بود. سراج انصاری که خود از شاگردان هبة الدین شهرستانی بود اضافه می‌کند که این اثر باعث شد هبة الدین اخترشناسی بظلمیوسی را بکار گیرد، هیأت خورشید مرکزی را بپذیرد. البته با مراجعه به کتاب مقصد، که در دسترس نگارنده نبود، این مسأله را می‌توان روشن کرد.

ملاحظات روشن شناختی

آیت‌الله شهرستانی در این رساله سعی نموده مطالب را حتی المقدور با زبان ساده بیان کند. وی برای شرح مطالب از امثال و داستانهای گوناگون استفاده می‌کند و به گفتن خردش برای رد عقاید نیجریان فقط به «ادله عقلیه» متوصل می‌شود (ص ۲۵). در برای عقل تعریفی هم به دست می‌دهد: «مراد از عقل درین مقام قوای است که انسان به آن تمیز دهد ما بین خیر و شر و نفع و ضرر، و به آن بوه - ب - منافع و دفع مضار از خود و احباب خود کند» (ص ۳۰). شهرستانی را - دلالات خود برای رد دهریون و اثبات وجود خالق مطلق کاملاً به اصطلاح سستی، که عالم معروف قرن هفتم هجری علی بن عمر کاتبی قزوینی (وفات ۶۷۵ ق / ۱۲۷۶ م) در کتاب مهم خود الشمسیه به تشریح اصول آن پرداخته، اتکاء دارد. این کتاب همراه با شروح آن جزء دروس حوزوی و مکتبی بوده است. بر پایه طبقه بندی کاتبی قزوینی، محمدحسین شهرستانی تمامی «مدرکات عقلیه» را به دو دسته تقسیم کرده و به شرح اصول شش گانه «یقینات ضروری» چنین می‌پردازد:

«مدرکات عقلیه بر دو قسم است ضروری و نظری. و اصول یقینیات ضروریه بر شش قسم است.

اول: بدیهیات اولیه مانند اینکه واحد نصف اثنین^۱ است، و اجتماع ضدین ممکن نیست، و ترجیح بلا مرجح محال است.

دویم: مشاهدات به حواس ظاهره یا باطنه: مانند اینکه سیاهی غیر از سفیدی است، و بلندی غیر از کوتاهی است، و جوع و شبع^۲ و لذت و الم.

سوم: تجربیات: مانند اینکه سم قاتل است، و خمر مسکر است و نحو آن.

چهارم: حدسیات: مثل اتفاق اتباع که کشف از قول رئیس می کند.

پنجم: متواترات: مانند وجود مکه و هند و دعوت موسی و عیسی و محمد و نحو آن.

ششم: فطریات: مانند اینکه آتش سوزان است، و ثلثه فرد است و امثال آن (ص ۲۵-۲۶).

از نقطه نظر منطق و روش شناسی جدید علوم طبقه بندی ششگانه بالا با یکدیگر تداخل دارند و مرزبندی شان محض نیست. بعضی، مثلاً «بدیهیات اولیه»، «مشاهدات به حواس ظاهره یا باطنه» و «تجربیات» و با تأملاتی حتی «فطریات» اجزایی از مقوله حقیقت تنقی و شرب علاوه بر این «حدسیات» و «متواترات» معیارهای معتبری در علوم طبیعی هستند. البته «متواترات» در علوم حدیث و تاریخ وسیعاً به کار گرفته شده است. استناد به آن همواره بایستی با احتیاط و دقت توأم باشد. شهرستانی

همچنین قائل است که علوم نظری مثل نظریه‌های تکامل باید قابل اثبات باشند، بدین طریق که در نهایت به یقینات ضروری برسند: «باید علوم نظریه منتهی به ضروری شوند» (ص ۲۶).

البته این شرط هم در رابطه با علوم جدید قابل تعمیم نیست، ولی در قرن نوزدهم نه تنها در ایران بلکه در اروپا نیز این شرط مورد قبول اکثر فلاسفه و منطقدانان بود. مثلاً در انگلستان ویلیام هیول فیلسوف و نظریه پرداز برجسته علوم، نظریه تکامل داروین را درست به این دلیل رد کرد. همانند شهرستانی وی بدین باور بود که نظریه تکامل قادر نیست پیدایش حیات را از طریق علل طبیعی که ضرورتاً قابل تایید باشند، شرح دهد، بلکه مجبور است از آنجا که وجود شرایط تصادفی موکول کند.^۱ شهرستانی در این رابطه تأکید دارد که فقط در شرایط استثنایی ممکن است عملی تصادفاً به مقصود منتهی شود و تیری رها شده در تاریکی به دشمن اصابت کند. ولی عمل خمت با این پیچیدگی و تنوع نمی تواند تصادفی باشد، بلکه فقط حاصل طرح و تدبیر «مدبر حکیم» است. وی احتمال پیدایش تصادفی حیات را همانقدر ممکن و مستحیل می داند که مثلاً تصادفاً «مگس ها بر صفحه کاغذی بنشینند و از فضا آنها، که در آنجا ریزد، نقشه شهر لندن با اسامی هر خانه به قلم انگریز، منقش» شود (ص ۴۳). این نقد مشخصاً راجع است به رای داروین که پیدایش موجود زنده را به شرایط تصادفی موکول کرده بود.

بدین طریق شهرستانی پایه منطقی استدالات خود را قبل از پرداختن

۱. William Whewell ۱۷۹۴-۱۸۶۶.

۲. ر. ک. به :

Hull, David, "Charles Darwin and Nineteenth-Century Philosophy of Science", in Foundations of Scientific Method: The Nineteenth Century. Ed. Ronald N. Giere & Richard D. Westfall, London 1973. p. 119.

به جزئیات برای خوانندگان روشن می‌کند. و این خود نشان می‌دهد که شهرستانی بر این باور بود که رد نظریات نیچریان و اثبات وجود خالق مطلق با اتکاء به عقل ممکن است و احتیاجی به استناد به آیات قرآنی نیست. بدین خاطر وی از آیات قرآن نه برای اثبات بلکه برای نشان دادن همخوانی نتایج استدلال‌اتش با آنها استفاده می‌کند و آنها را تقریباً همواره در حاشیه متن می‌آورد.

در این رساله آیت‌الله شهرستانی به موازات رد فرضیه‌هایی که به نیچریان نسبت داده، دلایل متفاوتی برای اثبات اصول دین از جمله اثبات واجب الوجود، توحید، نبوت و معاد و همچنین معجزات به کار می‌گیرد. شهرستانی بخش قابل توجهی از کتاب را به اثبات حدوث عالم و خلق موجودات اختصاص داده است. این اثبات در چارچوب سستی کلامی با استفاده از مفهوم ای حائر و غرض و علت و معلول، کون و فساد و غیره صورت می‌گیرد و مانند است از اثبات حدوث عالم متکلمان. شهرستانی با آوردن شواهد و امثال مصادیقی درک آنرا برای خوانندگان آسان می‌نماید.

شهرستانی در رابطه با ویژگی‌های انسان موجودات متنوع استدلال می‌کند که همان گونه که انسان کشتی را آنطور سوار که بتواند در آب شناور باشد، خداوند نیز موجودات را مطابق با طرح مقصوب حسب خلق کرده است تا بتوانند در محیط زیست خود زندگی کنند و بمانند «حیوانات آبی را مناسب آب خلق نموده، پس به جهت آنها ریه که آلت تنفس است قرار نداد، چون تنفس در آب ممکن نیست. و به جهت آنها اسباب شنا کردن در آب به عوض پاها خلق فرمود. و هر یک که زوجهتین‌اند، یعنی در آب و خارج آب آیند، مانند سنگ پشت و

ضفدع^۱، اعضای آنها را مشترک قرار داد. پس هم پا دارند و هم پارو، زیرا که در ما بین انگشتان آنها پرده‌ای است به جهت شنا کردن» (ص ۷۰). این نوع استدلال را طبق دسته بندی ارسطو استدلال بر پایه علت غایی می‌خوانند. امروزه نیز بسیاری از خلقت‌گرایان^۲ در جهان و به ویژه در غرب، که به «طرح هوشمند»^۳ باور دارند، برای توضیح موجودات متبرع از همین نوع استدلال استفاده می‌کنند.

در مورد اثبات بطلان تکامل، شهرستانی دو استدلال ریاضی ارائه می‌دهد که یکی بر پایه «بطلان تسلسل» است و دیگری بر اساس حساب اعداد زوج و فرد (ص ۸۷ و ۵۸): «شبهه نیست که سلسله انسانی به طریق پسری و پدری است... یعنی نسبتی است که دو طرف می‌خواهد، پسر بدون پدر و پدر بدون پسر تصور نتوان کرد... پس می‌گوئیم شخصی که پسر است و اولاد دارد منتهی الیه سلسله طولیه است و پدر او دارای هر دو صفت است... پس اگر در مبدع سلسله منتهی شد به کسی که پدر باشد و پسر کسی دیگر نباشد، مثل حضرت آدم، سلسله ابوت و بنوت متساوی می‌شود و در غیر این صورت خلاف اصل «تضایف» بالا می‌شود و باطل است. دومین استدلال هم در مبنا نظیر همین استدلال است، که در اینجا به آن اشاره نمی‌شود. در ادامه شهرستانی استدلال سوم می‌دهد (ص ۵۸)، که شکل دیگری از استدلال دوم است که آن هم صورتی است از پراداکس معروف اولویت مرغ یا تخم مرغ. البته پیروان نظریه تکامل امروزه بروز تکامل را در رابطه با وجود ژنهای جهنده (ترانسپوزونها)^۴ توضیح می‌دهند، که

۱. وزغ، غوک

2. creationists

3. intelligent design

4. transposon

می‌توانند باعث جهش در عوامل موروثی (جینوم‌ها)^۱ شوند و فاصله‌ای بین دو نسل ایجاد کنند که در طول زمان منجر به پیدایش نوع جدیدی شود.

با پیشرفت علوم و تکنولوژی در سده ۱۹ میلادی / ۱۳ قمری و کشفیات جدید در شیمی و فیزیک و اختراع فن عکاسی و تلگراف و آلات صنعتی مثل ماشین بخار و غیره و امکان ایجاد پدیده‌هایی، که احیاناً در گذشته یا غیر ممکن بودند و یا از قماش سحر و معجزه شمرده می‌شدند، این سؤال بیش از پیش مطرح می‌شد که چه چیز سحر است و چه چیز معجزه و چه چیز را می‌توان از طریق علم توضیح داد. البته این پرسش از دیرباز می‌آمده است. پاسخ بدان معمولاً این بود که فرق اساسی بین معجزه و سحر در این است که معجزه فقط از طریق پیامبران پدید می‌آید و آن هم در هنگام تحدی یعنی به چالش کشیده شدن آنان برای اثبات دعوای پیامبری شان.

اما شهرستانی پاسخهای سنتی را رد کرده و به این سوال پاسخ دیگری می‌دهد. پاسخ وی کاملاً مطابق است با جوابی که آیت الله میرزا ابوالقاسم قمی (۱۱۵۱-۱۲۳۱ ق) چندی قبل از او در کتاب خود رساله فی اصول الدین مطرح کرد.^۲ فرق بین معجزه و سحر را شهرستانی در این می‌داند که سحر «اسباب خفیه» دارد که ساحران و شعبان را از آن بدن پی برده‌اند و می‌توانند چیزهای خارق‌العاده را باعث شوند. اما معجزه دارای چنین عللی نیست و فقط با خواست خداوند بروز می‌کند. همچنین سحر غالباً حقیقتی ندارد و نمیتواند مانند معجزه تغییرات کلی

1. genome

۲. چاپ ۱۳۰۸، ص ۲۷-۳۲.

به وجود آورد.^۱ مثلاً ساحر نمی‌تواند «به اعانت طيور سنگ بر طایفه
بیارد و ایشان را تلف کند»^۲ و یا «شتری از سنگ بیرون آورد و از شیر او
جمعی را سیراب کند»^۳ بدین ترتیب او معجزات را خارج از محدوده
پدیده‌هایی می‌داند که توسط علیت قابل توضیح هستند. در مقابل سحر و
جادو و شعبده دارای علت هستند که ساحر و شعبده باز بدان پی برده،
ولی آن بر ناظران پوشیده است. قابل ذکر است که شهرستانی در این
رساله تفارسی بین سحر و جادو و شعبده قائل نمی‌شود، و همه را از
یک قماش می‌پندارد.

شهرستانی برای مثال از نمایشات و آزمایشاتی که میرزا ملکم خان
احتمالاً در دارالفنون انجام داد به عنوان «لعب و بازی و شعبده» یاد
می‌کند. البته نزول دادن مرتبه علمی این آزمایشات و هم‌ردیف کردن آنها
با شعبده بازی این امکان را به شهرستانی می‌داد تا از ارائه دلایل علمی
بر مبنای قوانین فیزیک و یا شیمی خود را بری بداند. و شاید ظفره
رفتنش بدین خاطر باشد که وی دلایلی را برای توضیح این آزمایشات
از جانب میرزا ملکم خان و سایرین در راستای علوم فیزیک و شیمی
ارائه می‌شد را غیر قابل قبول می‌دانست. و این امر به موضوع وی در رد
علم هیأت جدید که مبتنی بر وجود خلاء است هم‌خوانی دارد.
چنانچه در بالا آمد شهرستانی گویا بعدها تغییر موضع داده و برخی
از «علوم غربی» را قبول نموده است. طبق نوشته مدرس طباطبایی،
شهرستانی رساله‌ای هم در علم شیمی دارد به نام شرح الحديد^۴، که

۱. «سحر غالباً حقیقی از برای او نیست و تصرفات کلیه در اعیان موجوده نتواند کرده ص ۳۹.

۲. همانجا. اشاره به معجزه در داستان اصحاب فیل است (سوره فیل).

۳. همانجا. اشاره به معجزه حضرت صالح است (سوره هود ۶۴/۶۵).

۴. رک. مدرس، محمدعلی: ریحانة الادب، ج ۳، ۱۳۲۸ ش، ص ۲۷۳-۲۷۲.

متأسفانه در دسترس نگارنده نبود. البته بررسی این رساله و نوشته‌های دیگر او روشن خواهد کرد وی علم هیأت و شیمی و سایر علوم جدید را چگونه و تا چه اندازه اقتباس کرده است. و این امری است که باید به آینده موکول شود.^۱

روش تصحیح

نسخه‌ای که به عنوان اصل برای این ویرایش مورد استفاده قرار گرفته نسخه چاپ آن است. تا آنجا که از فهرست‌های کتابخانه‌ها پیداست این کتاب تنها یک بار چاپ شده است و آنهم در لاهور اندکی پس از اتمام تألیف به سال ۱۲۹۹ ه. ق. چنان که در صفحه عنوان این چاپ آمده، این کتاب به امر حاج میرزا ابوالفضل از شعلی خان صاحب بهادر قزلباش^۲ در

۱. برای اطلاع بیشتر در باره کتاب آیات بینات، رک. به: امیر ارجمند، کامران: ملاحظات در باره کتاب آیات بینات و رویارویی با دین سیران علم اسلام و ایران، سال ۵، شماره ۱ - ۱۳۹۵، ص ۵۱ - ۳۵.

۲. وی پسر نواب علی رضا خان نواده سردار علم خان از سرائ قزلباش در شیروان بود. سردار علی خان همراه نادر شاه در لشکرکشی به هندوستان شرکت داشت و پس از فتح هندوستان فرماندار سمرقند شد. پدر نوازش علی خان به خدمت انگلیس ها درآمد و ملقب به نواب گشت. پس از فوت پدر در سال ۱۸۶۶ لقب نوابی به وی رسید و به سرری کارهای علمی و فرهنگی بود و در برپایی دانشگاه پنجاب نقش عمده‌ای ایفا کرد. به سال ۱۸۸۸ ملکه ویکتوریا به پاس خدماتش به وی لقب سر (Sir) داد. در سالهای آخر عمرش به کربلا سفر کرد. وی سپس به سامرا رفت و به خدمت میرزا حسن شیرازی رسید. بعد از فوت میرزا به کربلا بازگشت و پس از چندی در آنجا فوت کرد و در صحن مسجد مطهر امام حسین (ع) مدفون شد.

رجوع کنید به شرح قلعة الهندی در:

<http://www.holykarbala.net/books/tarikh/turath-karbala/08.html>

زندگینامه کوتاهی از نوازشعلی خان در کتاب زیر آمده است:

Lethbridge, Sir Roper: *The golden book of India, a genealogical and biographical dictionary of the ruling princes, chiefs, nobles, and other personages, titled or decorated, of the Indian empire*, London 1893,

چاپخانه «نیو امپریال پریس» به اهتمام سید رجب علی شاه طبع شد. کاتب این چاپ سنگی مرتضی الحسینی الحائری است که متن را به خط نستعلیق پخته و خوانا کتابت کرده، به گفته خود با دقت مقابله و تصحیح نموده است. با این حال در چند مورد اشتباهاتی موجود بود که نه حیح و در پانویس به آن اشاره شد. همچنین اضافاتی به عبارات متن، که شرأ برای به روز کردن املاء بوده‌اند، بین علامت «[...]» آمده‌اند. آیات قرآن ترجمه و عباراتی که در حاشیه اصل آمده بود، عیناً در پانویس بدون علامت نقل شده‌اند. به آیات قرآن شماره آیه و سوره و همچنین ترجمه فارسی اتخاذ شده از ترجمه‌های معتبر بدون ذکر مأخذ در سطر جدا در پانویس اضافه شده است. شرح لغات و عبارات نامأنوس و مشکل مأخذ از ازانامه‌های معتبر بدون ذکر مأخذ است. ترجمه سایر جملات و عبارات عربی از نگارنده می‌باشد. همگی اضافات در پانویس با علامت «[...]» مشخص شده‌اند.